

УДК 94 (477) «18»

DOI: <http://doi.org/10.32589/2412-9321.28.2023.280585>

М. С. ГЕДІН

Київський національний лінгвістичний університет, Україна

e-mail: maksym.hedin@knlu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5031-8207>

ВПЛИВ КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ДЕРЖАВНИЦЬКІ ПОГЛЯДИ В. Б. АНТОНОВИЧА

Анотація

Метою дослідження є аналіз впливу масштабної краєзнавчої діяльності видатного українського вченого В. Б. Антоновича, що відбувалася в період культурно-національного відродження, на формування його поглядів щодо державотворчих процесів в Україні. **Методологічну** основу статті становлять сукупність принципів і методів пізнання, вибір яких визначався міждисциплінарними підходами до розкриття теми, поставленими завданнями та специфікою джерел. Було використано принципи історизму та об'єктивності через використання порівняльно-історичного, аналітико-синтетичного, ретроспективного та історико-хронологічного методів досліджень. **Наукова новизна.** У статті представлено аналіз науково-організаційної діяльності видатного українського вченого і громадського діяча В. Б. Антоновича в галузі історичного краєзнавства. Висвітлено краєзнавчу діяльність вченого на ниві української науки, і показано, що поєднуючи працю науковця зі збиранням національної старовини, охороною, зберіганням та вивченням пам'яток української культури, В. Антонович пристрасно і послідовно відстоював свої життєві принципи – збирання старовинних предметів збагачує українську науку та історію і безпосередньо впливає на культурно-національне відродження української державності. **Результати дослідження.** На підставі аналізу джерел і вітчизняної історіографії, доведено, що В. Б. Антонович як збирач і колекціонер українських старожитностей і історичних пам'яток був одним із перших в Україні істориків-краєзнавців, організатором музейної справи, теоретиком-музеєзнавцем, етнографом, археологом. Праці В. Б. Антоновича можна розглядати як комплексні дослідження краєзнавчого характеру, оскільки у його полі зору були питання історичного й географічного краєзнавства, місцевої генеалогії, сфрагістики, геральдики, охорони пам'яток історії та культури та інші. Коло наукових інтересів вченого у галузі краєзнавства виходило за межі регіональних досліджень, хоча акцент і робився на дослідженні Правобережної України, що остаточно вплинуло на його державницькі погляди.

Ключові слова: В. Б. Антонович, історичне краєзнавство, українськість, відродження української нації, школа істориків, державотворення.

THE INFLUENCE OF LOCAL STUDY ACTIVITIES ON THE STATE VIEWS OF V. B. ANTONOVYCH

Abstract

The purpose of the study is to analyze the impact of the large-scale local history activities of the outstanding Ukrainian scientist V.B. Antonovych, which took place during the period of cultural and national revival, on the formation of his views on the state-building processes in Ukraine. **The methodological** basis of the article is a set of principles and methods of knowledge, the choice of which was determined by interdisciplinary approaches to the disclosure of the topic, the tasks set and the specificity of the sources. The principles of historicism and objectivity were used through the use of comparative-historical, analytical-synthetic, retrospective and historical-chronological research methods. **Scientific novelty.** The article presents an analysis of the scientific and organizational activities of the prominent Ukrainian scientist and public figure V. B. Antonovych in the field of historical local history. The local history activity of the scientist in the field of Ukrainian science is highlighted, and it is shown that combining the work of a scientist with the collection of national antiquities, the protection, storage

and study of monuments of Ukrainian culture, V. Antonovych passionately and consistently defended his life principles - the collection of ancient objects enriches Ukrainian science and history and directly affects the cultural and national revival of Ukrainian statehood. **Conclusions.** Based on the analysis of sources and domestic historiography, it has been proven that V.B. Antonovych, as a collector and collector of Ukrainian antiquities and historical monuments, was one of the first historians-local historians in Ukraine, an organizer of museum work, a museum theorist, ethnographer, and archaeologist. The works of V. B. Antonovych can be considered as comprehensive studies of a local history nature, since his field of vision included issues of historical and geographical local history, local genealogy, spragistics, heraldry, protection of historical and cultural monuments, and others. The scientist's scientific interests in the field of local history went beyond regional studies, although the emphasis was on the study of Right Bank Ukraine, which ultimately influenced his statist views.

Key words: V.B. Antonovych, historical regional studies, ukrainkost, revival of Ukrainian nation, school of historians, state formation.

Вступ. Сучасне українське суспільство переживає один із найбільш складних періодів історії. Повномасштабна війна з росією, соціальні та економічні потрясіння, політичні негаразди, все це вимагає значного консолідування нашого народу. Фактично існує загроза розчинення української нації в сучасному глобальному світі, тому сьогодні в контексті консолідації суспільства необхідне усвідомлення української нації як поліетнічної спільності громадян єдиної України. Ось чому постає необхідність посилювати активне вивчення краєзнавства України, яке є не просто підґрунтям української національної ідентичності, а й створює міцний фундамент для її збереження і захисту. Посилений тиск на культуру України, що здійснювався російським царизмом протягом багатовікової історії, ставив під загрозу існування української національної самобутності. Натомість, визначення покоління української національної інтелігенції XIX століття, серед якої було і декілька поколінь краєзнавців, продовжували заохочувати український народ до вивчення рідної культури, мови, звичаїв та традицій. Подібна активна діяльність українських краєзнавців відбувалася і в радянські часи, хоча небезпека переслідувань і покарань в рази посилювалась.

В період культурно-національного відродження українське краєзнавство виступило потужним чинником громадських та інтелектуальних рис українського суспільства, а також значно впливало на розвиток політичного та духовного життя в Україні. Зокрема, історична та краєзнавча діяльність різних адміністративних земств спричинила активізацію вивчення історії і традицій українських земель різних регіонів, заклала основи музеєзнавства та охорони культурно-історичних пам'яток. Крім того, українськими краєзнавцями почала активно досліджуватися історія, культура, фольклор та традиції етнічних меншин, які проживали на українських землях, що давало змогу чітко визначити роль корінного народу в середовищі. Це було також важливо в контексті розуміння того, що етнокультурні процеси в Україні формувалися шляхом взаємин між народами і рівнем їх культурного, економічного, політичного і соціального розвитку (Білодід, 2011, с. 12.).

Український краєзнавчий рух, який поширювався нашими землями в XIX столітті розвивався в напрямі статистичних, економічних, фольклорних та етнографічних досліджень народного побуту, дійсно сприяв поширенню знань про нашу державу. Ця діяльність велася практично в усіх регіонах України, до неї долучалася велика кількість краєзнавців-аматорів, а її результатом були аналітичні звіти, що публікувалися у місцевих виданнях губернських статистичних комітетів та комісій. І якщо громадське краєзнавство ґрунтувалося на знаннях в основному місцевих істориків, то в основі також поширеного в цей час державного краєзнавства було дослідження різних краєзнавчих напрямів закладами культури, науки та освіти.

Однак згодом, описово-статистичні методи поступилися науковим методам, а краєзнавчі дослідження почали базуватися на методології позитивізму, для якої на першому плані були джерела і неупередженість під час розгляду подій і фактів (Гончаров, 2015, с. 130).

В цьому контексті одним із ключових факторів розвитку українського краєзнавства в XIX столітті відзначимо те, що до вивчення, осмислення і аналізу краєзнавчої спадщини українського народу приєдналися інтелектуали неукраїнського походження, які протистояли російській асиміляції також через вивчення унікальності території України. Вони склали українську модерну націю, яка визначала напрями розвитку українського краєзнавства в контексті національно-культурного відродження. Серед представників такого формату української національної еліти особливий інтерес викликає Володимир Боніфатійович Антонович – професор Київського університету імені Святого Володимира, видатний громадський та культурний діяч другої половини XIX століття, який в умовах переслідування українофілів стає лідером не тільки українського культурного та громадського життя, але й одним із фундаторів краєзнавчого руху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Спадщина В. Б. Антоновича достатньо повно представлена в українській історіографії і неодноразово була предметом докладного вивчення та аналізу. Зокрема, в одній із останніх енциклопедій, серед упорядкованої бібліографії представлений доробок вченого на ниві краєзнавства (Енциклопедія історії України, 2003). Серед низки сучасних праць науковців слід відзначити монографію, де вивчалися історіософські погляди В. Б. Антоновича на причини українського культурно-національного відродження, а також аналізувалися фактори, які вплинули на формування наукового світогляду вченого (Кіян, 2005). У іншій монографії досліджується вплив інтелектуального середовища в якому перебував В. Б. Антонович, зокрема наукових і публіцистичних дискурсів в яких він приймав активну участь, на процеси національного самовизначення українського етносу (Верменич, 2010). У найзначніших працях, які вивчають життєвий і творчий шлях В. Б. Антоновича, докладно вивчена біографія вченого, проаналізована його громадсько-політична діяльність і творча спадщина (Ульяновський & Короткий, 1997). В низці статей розглянуто науковий доробок В. Б. Антоновича в напрямі історичної регіоналістики (Баженов, 2008). В той же час, краєзнавча діяльність В. Б. Антоновича на різних етапах його життєвого шляху, та те, як вона впливала на формування державницьких позицій вченого, висвітлена в історіографії не досить детально.

Мета статті – проаналізувати вплив масштабної краєзнавчої діяльності видатного українського вченого В. Б. Антоновича, що відбувалася в період культурно-національного відродження, на формування його поглядів щодо державотворчих процесів в Україні.

Для реалізації мети поставлені такі **завдання**: проаналізувати стан наукової розробки пропонованої теми; показати джерельну базу дослідження; визначити конкретні чинники, що вплинули на формування В. Б. Антоновича як вченого-краєзнавця.

Методи та методологія проведення дослідження. Методологічну основу статті становлять сукупність принципів і методів пізнання, вибір яких визначався міждисциплінарними підходами до розкриття теми, поставленими завданнями та специфікою джерел. Було використано принцип історизму, що дозволяє вивчити середовище, культурні й політичні умови, у яких жив В. Б. Антонович, виявити внутрішні й зовнішні складники, що впливали на формування поглядів вченого у

галузі краєзнавства. Натомість, принцип об'єктивності дозволяє всебічно вивчити краєзнавчий доробок В. Б. Антоновича, мінімізувати суб'єктивне ставлення до вченого. Такий підхід впроваджувався через використання порівняльно-історичного, аналітико-синтетичного, ретроспективного та історико-хронологічного методів досліджень. У пропонованій статті використовувався науковий доробок вітчизняної та зарубіжної історіографії. **Методологія** дослідження ґрунтується на використанні мікроісторичного підходу.

Виклад та обговорення основного матеріалу дослідження. Сучасні дослідження показують, що В. Б. Антонович народився 18 (30) січня 1834 р. недалеко від Київської, Волинської та Подільської губерній (Син України, 1997, с. 19). Його першим вчителем була бабуся Кароліна Гурська, яка в доброті виховувала майбутнього вченого. Однак, після того як мати В. Антоновича Моніка почала працювати гувернанткою у польських панів Цибульських, вона прагнула привчити своїх дітей до звичаїв і традицій польської шляхти (Ульяновський & Короткий, 1997, с. 8–9). Таким чином виховання вченого продовжувалося у душі польського месіанізму, який В. Б. Антонович ніяк не сприймав. По суті кризь протистояння материнському гніту майбутній вчений і зацікавився українською культурою і в дослідженнях традицій української землі. Ця зацікавленість посилилася під час проживання В. Б. Антоновича у свого названого батька – Боніфатія, від майбутній вчений якого вперше почув про Запоріжжя, де колись зароджувалось українське козацтво. Вчений згадував: «Мені дуже сподобалася козаччина, я перший раз побачив новий світ, який не мав нічого спільного з шляхетським складом і який відрізнявся від нього особливою бадьорістю і енергією...» (Син України, 1997, с. 30–31). В результаті, в 1876 р. В. Антонович захистив дисертацію на тему «Останні часи козацтва на Правобережжі», за яку йому присвоїли ступінь магістра історії.

Саме виховання в родині сформувало у В. Б. Антоновича ерудицію, критичний талант, стійкість переконань, працездатність любов до рідного краю і українського народу. В своїх наукових роботах вчений писав, що соромно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його народу. Фактично це твердження вченого слало в майбутньому його краєзнавчим кредо. Величезне значення вчений приділяв освітній та культурній праці зі збереження національної спадщини та захисту самобутності українців. Саме ці якості сприяли тому, що у 80-х рр. ХІХ ст. за ініціативою В. Б. Антоновича була створена так звана «Київська школа істориків» (історіографічна школа при Київському університеті св. Володимира) (Гирич, 2014, с. 220).

В. Б. Антонович дійсно ще із юнацьких років захоплювався географією, під визначенням якої він розумів природу, ґрунт, корисні копалини, а також знання про народи, економіку та етнографію. Опановуючи методологію комплексного географічного знання природничих та суспільних наук, він спирався на європейські зразки Елізе-Реклю та Філіпсона. Багато уваги В. Б. Антонович приділяв практиці, зокрема дуже любив креслити, і як відзначали дослідники його археологічні мапи Волині й Київщини викликали захоплення точністю і незвичайною технічністю виконання (Синявський, 1993, с. 52). Існує також припущення, що для виготовлення копій для Генерального Штабу кресленнями В. Б. Антоновича користувався генерал М. І. Драгомиров (там само, с. 53).

З часом В. Б. Антонович прагнув використовувати свої знання і практичні навички з географії на академічному рівні. Зокрема, коли наприкінці ХІХ століття з'явилися ідеї про відкриття кафедр географії при університетах, В. Б. Антонович прагнув відкрити таку кафедру в Київському університеті. Щоправда, цим прагненням

не судилося реалізуватися, оскільки кафедра географії була відкрита лише при Московському університеті.

Продовжуючи активно працювати на ниві географії і краєзнавства, В. Б. Антонович користувався багатьма економічними і статистичними дослідженнями, використовував праці Географічного товариства, відомості з геології, гідрології, кліматології. Результатом цього стала розробка і упорядкування унікального курсу лекцій з географії України, який складався з трьох розділів. Перша частина містила загальні відомості про Україну, зокрема описувалися особливості території нашої держави, досліджувалися геологія, мінералогія, гідрографія, флора і фауна тощо. Друга частина була присвячена дослідженню особливостей народів, що проживали на теренах України на різних етапах розвитку, вивчалася етнографія, антропологія, етнопсихологія українців. Натомість в третій частині В. Б. Антонович досліджував особливості етногеографічних регіонів України та вивчав економічну географію українських земель (там само, с. 54–55). Тут до речі слід вказати, що значна частина історико-географічних матеріалів по областях України та прилеглих районах, заселених українцями, залишилася в архіві вченого, і так і не була опублікована його послідовниками.

Запорукою популярності лекцій В. Б. Антоновича з географії України були безперечно його непересічний талант, вища природнича освіта і вплив філософських ідей позитивізму. На основі цього вчений збирав матеріали, упорядковував, аналізував їх і робив неупереджені висновки. Крім того, фундамент знань В. Б. Антоновича підкріплювався аналізом досліджень видатних європейських географів, які були в його бібліотеці, вивченням статистичних даних з низки тогочасних економічних видань, а також різних географічних даних, що надходили до журналу Київська Старовина.

Тут слід наголосити, що В. Б. Антонович ніколи не був кабінетним ученим, а навпаки, брав активну участь у дослідженнях території України, організовуючи археологічні експедиції і таким чином поширював свої знання серед однодумців. Проявом такої діяльності було те, що ще під час навчання в університеті, вчений зацікавився українським народним життям і разом з однодумцями організував рух хлопоманів. Саме так у другій половині 50-х рр. XIX ст. в польському та українському освіченому середовищі Київщини та Волині з'являється нова ідейна течія – хлопоманство, що прагнула вивчати життя та побут українського селянства. Це були часи, коли питання ліквідації кріпосницького ладу набували актуальності у суспільних відносинах і світогляді народу, а представники демократичної української інтелігенції переживали за майбутню долю кріпосних селян, ставлячи завдання їх звільнення з тогочасної фізичної і духовної залежності (Іванова & Іванченко, 2000, с. 171).

Як різновид громадського руху, що був представлений у Правобережній Україні польською інтелігенцією, студентською молоддю, нащадками спольщених православних родин хлопоманство було покликано поставити особу селянина і землю, де він проживав, в центрі повсякденної суспільної значущості. Місцеві жителі добре знали рідний край, з радістю знайомили В. Б. Антоновича і його однодумців з місцевими старожилами, консультували і навіть іноді допомагали їм фінансово. Крім того, власники маєтків давали В. Б. Антоновичу і іншим хлопоманам можливість проводити краєзнавчі дослідження та археологічні розкопки на своїх землях, досліджувати приватні колекції старожитностей, пропонували користуватися родинними архівами й бібліотеками. Безперечно, ці краєзнавчі подорожі Україною, знайомства з українцями та їхньою етнічною культурою остаточно сформували у В. Б. Антоновича українську національну ідентичність.

Дійсно, хлопомани проявляли непересічний інтерес до краєзнавства, історії, мови, культури українського народу. У 1858–1859 рр. вони здійснили ряд подорожей на Запоріжжя, щоб зібрати і записати розповіді очевидців про історичні події, а також народні перекази місцевих жителів. М. С. Грушевський наголошував, що хлопомани мандрували пішки по територіям Волині, Катеринославщини, Поділля, Херсонщини, Київщини і Холмщини, вивчали життя та побут місцевого населення і, таким чином переймаються почуттями спорідненості з українським народом (1984, с. 195). Хлопомани негативно ставилися до аристократизму, станового егоїзму, французоманії, закликали поважати громадські права селян. Згодом вони перестали підтримувати ідею приєднати Правобережну Україну в адміністративному відношенні як провінцію до Польщі.

В рамках здійснення краєзнавчих подорожей хлопомани відмовлялися від шляхетських привілеїв, починали вести селянський спосіб життя, працювали на рівні з українськими селянами у полі, співали українські пісні тощо. Згодом, така проникненість ідеями української національної ідентичності зумовила бажання у деяких представників польської інтелігенції фактично відмовитися від польської національної ідентичності та заявити про українське походження. Звичайно це викликало різку негативну реакцію щодо них у більшості польського шляхетства і чиновників. По відношенню до хлопоманів почалися судові переслідування, покарання, а адміністрації Київського університету св. Володимира наказувалося заборонити хлопоманам носити український селянський одяг.

В історіографії існує думка, що тяжіння польської правобережної шляхти до українства – це не тільки місцевий патріотизм, але й підсвідоме відчуття емоційно-психологічної і ментальної спорідненості з народом, з яким віками жили на одній землі. І дійсно, правобережні польські хлопомани намагалися зблизитись з українськими хлопоманами Чернігівської і Полтавської губерній. В. Б. Антонович як керівник групи польських студентів першим почав налагоджувати контакти із студентами українського походження, а згодом познайомився з М. Коваленком і Ф. Панченком, від яких дізнався про Кирило-Мефодіївське товариство і поезію Т. Шевченка (Син України, 1997, с. 180).

Слід відзначити, що переважна більшість польських хлопоманів, яких організував у краєзнавчі гуртки В. Б. Антонович, були представниками шляхти Київської, Подільської і Волинської губернії й входили до так званої Української гміни. Саме вони прагнули заявити про свою українську національну ідентичність. На противагу їм, студенти з етнічних польських земель і Литви в цілому негативно ставилися до діяльності та ідей хлопоманів, з призириством називаючи їх «хохломанами» і «галушниками» (Іванова & Іванченко, 2000, с. 173).

Дійсно, хлопоманство поділялося на правобережне (польське) та лівобережне (українське). Діяльність лівобережних хлопоманів більше була пов'язана з краєзнавством, так як вони наголошували на важливості дослідження історії України, мови, літератури, освіти, видавничої справі. Таким чином вони намагалися посилити у українців відчуття значимості суспільства, рідної землі та національної гідності. Прагнення хлопоманів Лівобережжя встановити тісні контакти з правобережними хлопоманами знайшло відображення у питанні українізації освітнього процесу для дітей ремісників і селян. В середині XIX століття ця проблема ставала максимально політизованою, так як мова освіти для бездержавних народів перетворилась у аргумент на заяву про свою ідентичність та унікальність відносно сусідніх етносів (там само, с. 174).

В цьому напрямі практичним підсумком діяльності В. Б. Антоновича стало заснування у 1859 р. щоденної семирічної школи на вулиці Жандармській

(Благовіщенській). Головне завдання вчителів, які були задіяні в цій школі, стало виховання національної свідомої української молоді, у тому числі шляхом залучення їх до краєзнавчої діяльності. Зокрема молодь Києва і Харкова, завдяки своїй освітній практиці і мандруючи Наддніпрянщиною поширювала українську національну ідею, популяризувала літературу. В рамках своєї краєзнавчої діяльності студенти учителювали в сільських школах, де вчили дітей не тільки читати і писати українською мовою, але й наголошували на важливості вивчення географії, історії та культури України. Згодом до такої практики долучалися студенти харківського університету, а також представники української інтелігенції більшості українських міст (Драгоманов, 1897, с. 20).

Суттєвим підтвердженням вагомого внеску В. Б. Антоновича в розвиток краєзнавства в контексті хлопоманства є публікації Івана Франка, які були підготовлені на основі його безпосереднього спілкування і листування як з В. Б. Антоновичем, так і деякими іншими хлопоманами (Короткий, 2006, с. 281). Зокрема, контакти Івана Франка з В. Б. Антоновичем розпочалися коли перший виявив прагнення видавництва україномовної газети і шукав джерела фінансування для реалізації задуму. У 1880 році І. Я. Франко жалкував, що не матиме змоги зустрітися з В. Б. Антоновичем особисто, коли той проїжджатиме через Львів взимку. На початку січня 1881 р. Іван Франко повідомляв Михайла Драгоманова: «З проїжджим добродієм бачився і віддав Вашу карточку. Просив передати, що лист тільки один дістав у Венеції, петиції пришло, але пізніше, так як не швидко зможе їх добути. Переказав від Вас щодо посилки друків, котрі, скоро видобуду, та й зашлю Вам по часті. Щодо подорожі кого з нас у Київ виражався досить холодно, хоч, впрочім, не мав нічого проти того і просив заїжджати прямо до себе» (там само, с. 282). В цьому ж листі І. Франко наголошував, що В. Б. Антонович підтримував його ідею створення україномовної газети.

Варто зазначити, що І. Я. Франко весь час намагався залучити В. Б. Антоновича до співпраці з періодичними виданнями західноукраїнських земель. Зокрема відомо, що через посередництво В. Б. Антоновича і Є. К. Трегубова газета «Зоря», редактором якої в той час був І. Франко, фінансувалася з Києва, а на її сторінках активно друкувалися в тому числі краєзнавчі праці (там само, с. 284). І. Я. Франко також залучав В. Б. Антоновича до участі в європейських наукових проектах. Так, у березні 1888 р. І. Я. Франко рекомендував В. Б. Антоновича редактору чеського «Наукового словника» Йозефу Коржану як вченого, який може на високому науковому рівні представити краєзнавчі дослідження, етнографію, історію, літературу та культуру українського народу. Однак, поступово, ставлення І. Я. Франка до В. Б. Антоновича змінилося, оскільки почався конфлікт між Старою Київською Громадою (уособленням якої для І. Я. Франка виступав В. Б. Антонович) та його тогочасним ідейним наставником М. П. Драгомановим. Підтримуючи у конфлікті останнього, І. Я. Франко негативно висловлювався щодо В. Б. Антоновича і їх співпраця на ниві організації краєзнавчих досліджень фактично припиняється (там само, с. 285–286).

Хлопоманство як ідейна течія, проіснувала до початку 60-х рр. XIX ст. і органічно трансформувалось у нову культурно-просвітницьку течію, що оформилась у громадівський рух. Саме в цей же час починається громадська діяльність В. Б. Антоновича, коли він у 1861 році очолює Київську громаду, що стала головним осередком національно-культурницької та громадсько-політичної діяльності на теренах України. Вчений в цей час ще був глибоко переконаний у низькому культурно-світоглядному рівні переважної більшості українців, тому тимчасово відкладав ознайомлення народу зі світоглядно-політичними ідеями.

Натомість, В. Б. Антонович наголошував на необхідності вивчати побут, традиції, звичаї та фольклор українського народу, тобто фактично заохочував однодумців до краєзнавчої діяльності. Історик Борис Крупницький з цього приводу наголошував: «В. Б. Антонович - це не тип революціонера, а радше вже культурника-поступовця, народника і демократа з ідеєю демократичної рівності і політичної свободи. Своім народницьким світоглядом він наближався до Костомарова, але ідеологічні основи у них різні: на зміну романтикові прийшов в особі Антоновича реаліст. Була це хоч і не революційна, та дуже вперта і витримана натура з величезним запасом енергії, з умінням систематично підходити до справ і добре їх організувати, а головню, з самостійною думкою, зі здібністю знаходити свій власний шлях» (1959, с. 195).

Основою історіософії В. Б. Антоновича було те, що кожний народ у своєму політичному житті має власну провідну ідею, яка залежить від антропологічних расових причин, від зовнішніх умов, територіальних обставин, історичного життя, культурного розвитку. При цьому, на відміну від абсолютизму своїх східних і аристократизму західних сусідів, українці сповідують принцип демократизму. Складність його реалізації полягає у потребі високої політичної культури загалу, брак чого й фатально позначився на ході українського історичного процесу. Саме ця обставина зумовила краєзнавчий акцент діяльності вченого.

В. Б. Антонович постійно відвідував громадівські гуртки в різних містах України, поширюючи свої ідеї серед молоді. Будучи професором Київського університету св. Володимира, В. Б. Антонович заохочував студентство до краєзнавчої діяльності. Зокрема, вчений організував участь учнів в археографічних і етнографічних експедиціях, до роботи в архівах, підбирав краєзнавчі теми для конкурсних, дипломних і магістерських робіт, кращі краєзнавчі наукові розробки рекомендував до друку в наукових виданнях. Учні під керівництвом вченого досліджували географію, історію та культуру українських земель, використовували історично-топографічні й археологічні дані, активно вивчаючи праці самого вченого. Крім того, спілкування В. Б. Антоновича зі студентами відбувалося і в позааудиторний час, коли 3–4 рази на тиждень вчений читав лекції з географії та етнографії України, а влітку організував студентам екскурсії до Львова для ознайомлення з побутом, національно-культурним розвитком і політичним життям Галичини (Світленко, 2012, с. 130).

В організації краєзнавчої діяльності молоді дійсно була велика заслуга В. Б. Антоновича. Усі тодішні можливості наукового пізнання в галузі краєзнавства вчений використовував для різноманітного усамостійнення досліджень. Його факультетська і кафедральна діяльність, читання лекційних курсів й спецкурсів, підготовка молодих науковців, участь у роботі Історичного товариства Нестора-Літописця, Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка у Львові та Українського наукового товариства у Києві, засвідчують, що вчений зробив значний внесок в закладення міцного фундаменту культурно-національного відродження української нації та українського краєзнавства зокрема.

Як відомо, 31 травня 1843 року була створена Київська археографічна комісія для розбору давніх актів при Київському, Волинському і Подільському генерал-губернаторі, яка проводила пошукову діяльність в архівах Київщині, Волині та Поділля. Результатом праці В. Б. Антоновича на чолі цієї інституції стало видання багатомної праці «Архив Юго-Западной России», де публікувалися першоджерела те тільки з історії, але і краєзнавства України. Активно досліджувалась Правобережна Україна, що стимулювало розвиток історичного краєзнавства особливо на Київщині, Волині та Поділлі. Під час подорожей вчений розповідав колегам про історичні, етнографічні

та економічні особливості досліджуваного краю. По суті це було передавання учням і колегам систематизованих краєзнавчих знань про природу, ґрунти, корисні копалини, географію та економіку краю. Після краєзнавчих експедицій склалися і видавалися перші геологічні карти Києва і Київської губернії, проведено дослідження природних ресурсів території Київського навчального округу, Чорного і Азовського морів та ін. Таким чином, на основі першоджерел В. Б. Антонович та його однодумці прагнули довести опонентам, що незважаючи на монгольське завоювання та подальші негаразди, життя на теренах Русі не припинилося (там само, с. 132).

Найзначнішим практичним підсумком активних краєзнавчих досліджень В. Б. Антоновича та його колег і учнів (М. Іванишев, І. Каманін, Ф. Левицький, М. Грушевський, М. Довнар-Запольський) в другій половині XIX століття стала публікація з супровідними статтями і коментарями архіву документів Правобережної України, що хронологічно охоплювали XIV–XIX ст. Вчений особисто протягом 1863–1902 рр. редагував всі дев'ять томів підготовленого архіву. До найбільш цінних зібрань варто віднести «Акти, що стосуються заселення Південно-Руського краю», «Акти про міста», «Акти про гайдамаків», «Акти про економічні та юридичні відносини селян у XVIII ст.» та ін. (Баженов, 2008, с. 221–222).

У другій половині XIX ст. В. Б. Антонович опублікував ряд монографій та статей, в яких закладалися основи історичного краєзнавства на Київщині, Волині й Поділлі. Значну наукову цінність для краєзнавців становлять такі праці В. Б. Антоновича як «Нарис історії Великого князівства Литовського», в якій серед іншого міститься інформація про життя та побут жителів Волині і Поділля в XIV ст., «Дослідження про гайдамаків за актами Південно-Західного краю», де вчений описував життя та побут на Правобережній Україні, «Старожитності Південно-Західного краю», «Історичні діячі Південно-Західної Росії в біографіях і портретах», де вивчалися різні аспекти краєзнавства Київщини, Волині й Поділля (там само, с. 223). В той же час В. Б. Антонович не відмежовувався від полемічних питань, які стосувалися формування української народності й нації, походження багатьох міст Правобережної України, проблем демографії, етнічних взаємин тощо.

У 1883 році В. Б. Антонович здійснив наукову подорож по річці Дністер в межах сучасних Хмельницької і Вінницької областей. Вчений вивчав печери Середнього Подністров'я, і на основі досліджень опублікував статті «Подорожні нариси Поділля» (1884), «Проскельні печери на березі Дністра» (1894) та «Бакотський скельний монастир» (1891). Таким чином В. Б. Антонович започаткував вивчення Поділля як центральним науковими установами України, так і місцевими краєзнавчими осередками (Світленко, 2012, с. 132). Крім того, В. Б. Антонович був першим дослідником, який відкрив неолітичні пам'ятки біля с. Вижва, Ново-Угрузьке на Волинському Поліссі, провів археологічні розкопки на території Луцька, Володимира-Волинського, Житомира, Києва та ін. міст (Баженов, 2008, с. 224). Підсумком цих досліджень стало видання таких важливих для історичного краєзнавства джерел як «Археологічні знахідки і розкопки в Києві і Київській губернії» (1879), «Археологічна карта Київської губернії» (1895) і «Археологічна карта Волинської губернії» (1901).

У 1901 році під науковим керівництвом В. Б. Антоновича його учень Юхим Сіцинський опублікував «Археологічну карту Подільської губернії». Взагалі, подільська історико-краєзнавча школа зробила значний внесок в дослідження цього краю. Власне Ю. Сіцинський був автором понад 180 опублікованих праць, серед яких монографія про Кам'янець-Подільський, консультантом і рецензентом якої був В. Б. Антонович. Ю. Сіцинський також готував статті, присвячені дослідженню давньоруської столиці Дністровського Пониззя – м. Бакоти, історії монастирів

Поділля, інших храмових споруд, цехів, готував узагальнюючі праці по подільського краю (Голубко, Качараба & Середяк, 2005, с. 55).

Окрім того, що В. Б. Антонович активно досліджував курганні могильники в Житомирі, Коростені, Ягнятині, Котельні, Студениці та інших населених пунктах. В. Б. Антонович відіграв важливу роль в становленні і розвитку деяких краєзнавчих організацій Правобережної України. Зокрема, у 1892 році В. Б. Антоновича було обрано почесним членом «Подільського церковного історико-археологічного товариства», він також приймав участь у заснуванні і діяльності в Житомирі «Волинського церковного історико-археологічного товариства» і Товариства дослідників Волині. Крім того, вчений був вчителем подільського краєзнавця Юхима Сіцинського, волинського і київського краєзнавця Миколи Біляшівського, співпрацював з краєзнавцями різних регіонів України – Миколою Явоворовським (м. Кам'янець-Подільський), Іваном Шиповичем (м. Вінниця), Михайлом Теодоровичем (м. Кременець), бароном Федором Штейнгелем (м-ко Городок на Рівненщині), Орестом Фотинським (м. Житомир та ін.). (Баженов, 2008, с. 236).

Слід відмітити, що на початку другої половини XIX століття центр краєзнавчих досліджень перемістився на Західну Україну. За активного сприяння В. Б. Антоновича та представників місцевої інтелігенції на Волині відбувалось становлення наукових засад місцевого краєзнавства. В своїх працях вони вивчали історію Волині та місцевих населених пунктів, біографію представників політичного, культурного та релігійного життя краю тощо. Власне сам В. Б. Антонович низку праць присвятив вивченню волинського краєзнавства і минувшини, наприклад окрему статтю присвятив одному з населених пунктів Східної Волині містечку Ходорків (Ярмошик, 2002, с. 4.). Вчений також відстежував наукові досягнення місцевих краєзнавців, консультував їх, рецензував їхні наукові праці, тобто його заслугою також було те, що він заохочував дослідників на вивчення українського краєзнавства.

Крім того, внесок В. Б. Антоновича в розвиток краєзнавства Волині полягав також у тому, що вчений одним з перших почав вивчати місцеві давньоруські городища, розробляв їх класифікацію, визначав характерні краєзнавчі особливості древлянських, полянських городищ. Низку праць вчений присвятив періоду палеоліту на Волині, наголошуючи, що цей регіон ще у глибоку давнину був заселений людьми, а також доводив, що такі археологічні пам'ятки епохи Київської Русі як Змійові вали існували також і на Східній Волині. До речі згодом, теорії В. Б. Антоновича підтвердились археологічними розкопками.

Наприкінці XIX століття В. Б. Антонович опублікував працю про Волинські старожитності «Археологическая карта Волынской губернии», яка стала підсумком археологічного дослідження Волині XIX століття. Для її підготовки використовувалися матеріали археологічних розкопок Волині в другій половині XIX століття, а також залучалися волинські краєзнавці, священники, місцеві старости. Крім того, В. Б. Антонович збирав матеріали для історично-географічного словника про населені пункти України, зокрема відомості про Луцьк, Новоград – Волинський, Овруцький, Острозький, Ровенський, Старокостянтинівський повіти Волинської губернії (там само, с. 5.).

У 1881–1887 роках В. Б. Антонович очолював Історичне товариство Нестора-Літописця, яке організувало історичне та етнографічне дослідження Київської, Волинської, Чернігівської, Полтавської губерній. Учасники товариства з метою опису та фотографування культурної спадщини здійснювали краєзнавчі дослідницькі експедиції по Україні. Зокрема, за дорученням В. Б. Антоновича його колеги по товариству В. Щербина та Л. Добровольський у 1901 році обійшли 18 храмів

та церков Бердичівського повіту, а у 1904 році В. Щербаківський досліджував пам'ятки Радомишльського повіту (нині Житомирська область) (там само, с. 7.). Також В. Б. Антонович високо оцінював краєзнавчі дослідження Житомирщини, які проводив вчений С. С.Гамченко. Практичні результати їх спільних розкопок житомирських могильників складають значний доробок в краєзнавстві.

Трохи пізніше В. Б. Антонович, залучивши до краєзнавчої експедиції А. В. Прахова та О.І.Левицького, досліджував і інші старовинні пам'ятки Волині, зокрема, Мстиславів храм в м. Володимирі-Волинському. Ці краєзнавчі дослідження викликали інтерес у місцевого населення і практично реалізувалися у створення Володимир - Волинського православного братства, члени якого займалися вивченням минувшини і публікували свій краєзнавчий доробок на сторінках різних періодичних видань (там само, с. 8.).

Праця В. Б. Антоновича на ниві краєзнавства відбувалася також під час діяльності Київської школи істориків. Вчений постійно орієнтував дослідників, що топонімічні дані варто обов'язково підкріплювати історичними та археологічними свідченнями. В. Б. Антонович наголошував, що оскільки населенні пункти з подібними назвами зустрічаються в різних регіонах українських земель, то вони не можуть мати самостійного значення при вирішенні краєзнавчих питань. До речі, така методика має бути прийнята до уваги сучасними краєзнавцями, які часто на основі назв окремих населених пунктів намагаються вивчати певні аспекти історії регіону, що відображається в публікаціях матеріалів краєзнавчих конференцій.

У 1899 р. за активного сприяння В. Б. Антоновича було організовано роботу XI Археологічного з'їзду Волинського церковно-археологічного товариства, присвяченому вивченню спадщини західноукраїнських земель. Спочатку планувалось організувати його роботу в одному з волинських міст – Луцьку, Володимирі, Кременці, Дубно, однак це викликало значні логістичні труднощі, і тому його провели в Києві в університеті св. Володимира. Крім того, була запланована краєзнавча екскурсія для ознайомлення з пам'ятками старовини в Бердичеві, Житомирі, Дубно, Кременці, Почаєві, Луцьку, Ковелі, Холмі. До роботи з'їзду були залучені такі відомі краєзнавці як А. А. Волянський, С. С. Гамченко, М. І. Коробка, Б. М. Прушинський, М. І. Теодорович, С. А. Уваров тощо (Костриця, 2005, с. 4.). З'їзд розглянув велике коло проблем краєзнавства, історії всієї України і Волині зокрема. Під час його роботи В. Б. Антонович виступав з доповідями про розкопки курганів в Дубнівському, Луцькому, Кременецькому повітах. Керівництво Волинського церковно-археологічного товариства відзначало краєзнавчі дослідження В. Б. Антоновича як доробки високого наукового рівня, і на своєму засіданні 22 лютого 1897 року обрало його своїм Почесним членом (Син України, 1997, с. 351). Разом з тим з'їзд висвітлив неможливість вивчення багатьох проблем регіону, в дискусіях намічались шляхи дальших досліджень.

Вже після смерті В. Б. Антоновича, його послідовники продовжували проявляти себе на ниві краєзнавства. Наприклад, М. Біляшівський присвятив себе справі створення історико-краєзнавчих музеїв в Україні, інший учень В. Б. Антоновича – І. Каманін, зосередив увагу на дослідженні Києва, В. Ляскоронський тривалий час досліджував Переяславську землю, Д. Багалій досліджував Чернігівщину та Лівобережну Україну, а згодом створив у Харкові власну авторитетну школу істориків-регіоналістів, вихідцем якої пізніше був дослідник Запоріжжя Д. Яворницький. Останній невід'ємним елементом історико-краєзнавчого дослідження вважав географічну локалізацію, тому характеризував рельєф та клімат місцевості, багато уваги приділяв вивченню карт.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином В. Б. Антонович, завдяки кропіткій науковій праці й практичній діяльності зробив вагомий внесок

в розвиток українського краєзнавства на Поділлі, Волині й Київщині, ставши його фундатором загалом в Правобережній Україні. Завдяки В. Б. Антоновичу українське краєзнавство поступово перетворювалось на самостійний напрям науки, і було покликано вивчати різні аспекти буття народу. Обов'язковим атрибутом краєзнавчих досліджень вченого було всебічне вивчення фактичного матеріалу і джерельної бази, що сприяло становленню наукових засад історичного краєзнавства. Золотою сторінкою українського краєзнавства називають його подвижницьке і найвищою мірою комплексне – географічно-топографічне й історико-археологічне, фольклористично-етнографічне дослідження території і пам'яток. У складних суспільно-політичних умовах В. Б. Антонович увійшов в історію як неперевершений збирач і колекціонер старожитностей і історичних пам'яток. Він був справді одним із перших в Україні істориків-краєзнавців, організатором музейної справи, теоретиком-музеєзнавцем, етнографом, археологом. Його основна дослідницька проблематика належала до категорії регіональних краєзнавчих досліджень, що неминуче спонукало вченого на студіювання місцевості. Багатий науковий доробок В. Б. Антоновича, можна впевнено розглядати і як комплексні дослідження краєзнавчого характеру, що знаменували собою початок дослідження минулого за крайовим, обласним принципом. Фольклорні, етнографічні, археологічні, історичні студії науковця комплексно збагачували знання про український народ, окреслювали важливі напрями краєзнавства. Однак, безумовно, як краєзнавець В. Б. Антонович має право на більше у пам'яті нащадків.

ЛІТЕРАТУРА

- Баженов, Л. (2008). Володимир Антонович - один із фундаторів української наукової історичної регіоналістики. *Регіональна історія України*, 2, 215–227.
- Білодід, В. Д. (2011). *Історіографія української етноментальності: В. Б. Антонович [Текст] : історіософські нариси*. Київ. : Вища школа. 336 с.
- Верменич, Я. (2016). *Конструювання української ідентичності: національні і регіональні проекти другої половини XIX – початку XX століття*. Київ: Інститут історії України НАН України. 356 с.
- Гирич, І. (2014). *Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.)*. Київ: Український письменник. 496 с.
- Гончаров, О. (2015). Науковий потенціал краєзнавства: ретроспективний погляд, сучасний стан та шляхи підвищення ефективності. *Краєзнавство*, 1–2, 129–143.
- Голубко, В., Качараба, С., Середяк, А. (2005). *Історичне краєзнавство. Навчальний посібник*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
- Грушевський, М. с. (1984). Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності. *Український історик*, (1–4) (81–84), 193–199.
- Драгоманов, М.П. (1877). *Народні школи на Україні*. Женева: «Громада».
- Енциклопедія історії України: В 10 т. Т. 1. Київ: Наук. думка, 2003. 688 с.
- Іванова, Л.Г., Іванченко, Р.П. (2000). *Суспільно-політичний рух 60-х рр. XIX ст. в Україні: до проблеми становлення ідеології*. Київ: МІЛП.
- Кіян, О. (2005). *Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи»*. Київ: Інститут історії України НАН України. 489 с.
- Короткий, В.А. (2006). Іван Франко і хлопоман Володимир Антонович. *Київські полоністичні студії*, 29, 280–293.
- Крупницький, Б. (1959). *Історіознавчі проблеми історії України*. Мюнхен.
- Костриця, М.Ю. (2005). *Волинське церковно-археологічне товариство та його роль у розвитку краєзнавства*. *Краєзнавство*, 1–4, 4.

- Світленко, С. І. (2012). Українські інтелектуальні зв'язки професора В. Б. Антоновича. *Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті*, 10, 130.
- Син України: Володимир Боніфатійович Антонович [Текст] : у 3 т. / упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. - К. : Заповіт, 1997.
- Синявський, А. (1993). *Проф. В. Б. Антонович як географ України. Вибрані праці*. Київ. Ульяновський, В. І., Короткий, В. А. (1997). *Володимир Антонович: Образ на тлі епохи*. Київ: Міжнар. фін. агенція. 218 с.
- Ярмошик, І. І. (2002). *Володимир Антонович та історичне краєзнавство Волині другої половини XIX століття*. Житомир: Поліграфічний центр Житомирського педагогічного університету.

REFERENCES

- Bazhenov, L. (2008). Volodymyr Antonovych – odyń iz fundatoriv ukrainskoi naukovoï istorichnoi rehionalistyky. *Rehionalna istoriia Ukrainy*, 2, 215–227.
- Bilodid, V. D. (2011). *Istoriografiya ukrayins`koyi etnomental`nosti: V. B. Antonovy`ch [Tekst] : istoriosofs`ki nary`sy`*. Ky`yiv. : Vy`shha shkola. 336 s.
- Vermen`y`ch, Ya. (2016). *Konstruyuvannya ukrayins`koyi identy`chnosti: nacional`ni i regional`ni proyekty` drugoyi polovy`ny` XIX – pochatku XX stolittya*. Ky`yiv: Insty`tut istoriyi Ukrayiny` NAN Ukrayiny`. 356 s.
- Gy`ry`ch, I. (2014). *Ukrayins`ki intelektual`i i polity`chna okremishnist` (seredy`na XIX – pochatok XX st.)*. Ky`yiv: Ukrayins`ky`j py`s`menny`k. 496 s.
- Goncharov, O. (2015). Naukovyi potentsial kraieznavstva: retrospektyvnyi pohliad, suchasnyi stan ta shliakhy pidvyshchennia efektyvnosti. *Kraieznavstvo*, 1–2, 129–143.
- Holubko, V., Kacharaba, S., Serediak, A. (2005). *Istorychne kraieznavstvo. Navchalnyi posibnyk*. Lviv: Vydavnychy tseñtr LNU imeni Ivana Franka.
- Grushevs`ky`j M. S. (1984). Volody`my`r Antonovy`ch, osnovni ideyi jogo tvorchosty` i diyal`nosty`. *Ukrayins`ky`j istory`k*, (1–4) (81–84), 193–199.
- Drahomanov, M. P. (1877). *Narodni shkoly na Ukraini*. Zheneva: «Hromada».
- Ency`klopediya istoriyi Ukrayiny` : V 10 t. T. 1. Ky`yiv: Nauk. dumka, 2003. 688 s.
- Ivanova, L. H., Ivanchenko, R. P. (2000). *Suspilno-politychnyi rukh 60-kh rr. XIX st. v Ukraini: do problemy stanovlennia ideolohii*. Kyiv: MILP.
- Kiyan, O. (2005). *Volody`my`r Antonovy`ch: istory`k j organizator «Ky`yivs`koyi istory`chnoyi shkoly»*. Ky`yiv: Insty`tut istoriyi Ukrayiny` NAN Ukrayiny`. 489 s.
- Korotkyi, V. A. (2006). Ivan Franko i khlopoman Volodymyr Antonovych. *Kyivski polonistychni studii*, 29, 280–293.
- Krupnytskyi, B. (1959). *Istoriioznavchi problemy istorii Ukrainy*. Miunkhen.
- Kostrysia, M. Iu. (2005). Volynske tserkovno-arkheolohichne tovarystvo ta yoho rol u rozvytku kraieznavstva. *Kraieznavstvo*, 1–4, 4.
- Svitlenko, S. I. (2012). Ukrayins`ki intelektual`ni zv`yazky` profesora V. B. Antonovy`cha. *Naddniptyans`ka Ukrayina: istory`chni procesy`, podiyi, postati*, 10, 130.
- Sy`n Ukrayiny` : Volody`my`r Bonifatijovy`ch Antonovy`ch [Tekst] : u 3 t. / uporyad. V. Korotky`j, V. Ul`yanovs`ky`j. - K. : Zapovit, 1997.
- Syniavskiy, A. (1993). *Prof. V. B. Antonovych yak heohraf Ukrainy. Vybrani pratsi*. Kyiv. Ul`yanovs`ky`j, V. I., Korotky`j, V. A. (1997). *Volody`my`r Antonovy`ch: Obraz na tli epoxy`*. Ky`yiv: Mizhnar. fin. agenciya. 218 s.
- Yarmoshyk, I. I. (2002). *Volodymyr Antonovych ta istorychne kraieznavstvo Volyni druhoï polovyny XIX stolittia*. Zhytomyr: Polihrafichnyi tseñtr Zhytomyrskoho pedahohichnoho universytetu.